

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:378(477)“1905/1906”

Олександр Музичко

ПЕТИЦІЇ УКРАЇНЦІВ ПОЛТАВИ, ЧЕРНІГОВА ТА ОДЕСИ ПРО ВІДКРИТТЯ КАФЕДР УКРАЇНОЗНАВСТВА В ОДЕСЬКОМУ (НОВОРОСІЙСЬКОМУ) УНІВЕРСИТЕТІ (1905–1906 рр.)

У публікації висвітлено боротьбу українців за відкриття українознавчих кафедр в Одеському (Новоросійському) університеті на початку ХХ ст. Вперше повністю опубліковано маловідомі документи – петиції до ради професорів університету з вимогами про заснування українознавчих кафедр.

Ключові слова: початок ХХ ст., Одеса, Новоросійський університет, петиції, українознавчі кафедри.

В публикации освещена борьба украинцев за открытие кафедр украиноведения в Одесском (Новороссийском) университете в начале ХХ в. Впервые полностью напечатаны малоизвестные документы – петиции к совету профессоров университета с требованиями об открытии кафедр украиноведения.

Ключевые слова: начало ХХ в., Одесса, Новороссийский университет, петиции, кафедры украиноведения.

The article highlights struggle of the Ukrainians to start the chairs for the Ukrainian studies at University of Odesa (Novorosiiskyi University) at the beginning of the XX century. For the first time are published in full little known documents – petitions to the Council of professors of the University with requirements to start the chairs for the Ukrainian studies.

Key words: the beginning of the XX century, Odesa, University of Odesa (Novorosiiskyi University), petitions, chairs for the Ukrainian studies.

Документи, що публікуються нижче, вперше привернули увагу відомого одеського історика О. Рябініна-Скляревського у 1920-х роках. Для одного з видань ВУАН він підготував статтю «Петиції про українські кафедри 1905 року в Одеському університеті», що складалася із розлогої передмови, у якій автор проаналізував причини та значення появи цих петицій, та самих документів¹. Передмова написана з урахуванням

© Олександр Музичко, 2013

історіографічних тенденцій 1920-х років з їхнім нігілістично-гіпертрофованим ставленням до оцінки подій дорадянського періоду історії, зміщенням акцентів у вивченні українського національного руху від націєтворчих до суто соціально-революційних. Історик обмежився реконструкцією хронологічної канви подій, не зробивши ширших висновків. Справедливо наголошуючи на дискримінаційному ставленні влади до українців і, водночас, бажаючи виправдати ліквідацію «реакційного» та «застарілого» Новоросійського університету (далі – НУ) у 1920 р., він занадто скептично оцінив місце цього навчального закладу в українському русі. Зокрема О. Рябінін-Скляревський писав: «за всю добу існування НУ не дав жодного імені аматора української культури, окрім, правда, краєзнавців як В. Григорович та П. Брун». Однак, цей погляд можна легко заперечити, згадавши про випускників НУ М. Аркаса, Д. Сигаревича та М. Слабченка, викладачів П. Іванова, В. Лазурського та ін. Уже з 1870-х рр. деякі студенти присвячували свої праці історії як південноукраїнських, так і центрально- та західноукраїнських земель.

Парадоксально, але до передумов написання петицій О. Рябінін-Скляревський не відніс згуртування наддніпрянської та причорноморської української інтелігенції у «Просвіти» та діяльність української студентської громади в НУ (автор лише констатував її наявність). Археографічну цінність видання знижувало й те, що автор не згадав про наявність підкреслень у документах, які, напевно, були зроблені адміністрацією НУ і тому становлять певний науковий інтерес. Найбільшим недоліком його статті, на нашу думку, є те, що в обох її частинах не згадано про один із найцінніших евристичних елементів документів – персональний склад підписантів одеської та чернігівської петицій (за включенням згадки про І. Шрага та М. Коцюбинського). Вказано лише загальну кількість тих, хто підписав петицію, хоча і тут автор помилився (за його підрахунками одеську петицію підписали 83 особи, чернігівську – 73; насправді ці цифри занижено). Важко пояснити, чому він утримався від згадки про прийнятних навіть для тодішнього пантеону архітектора Ф. Нестурха чи статистика А. Бориневича. Натомість очевидно, чому автор не міг згадати про національно переконаних діячів І. Липу, С. Шелухина, І. Луценка, П. Климовича (останніх двох стратили більшовики). Утім, ці недоліки статті залишилися невідомими широкому колу науковців, адже вона не побачила світ. Ця праця О. Рябініна-Скляревського є невідомою для його біографів². Виявлені ним документи не враховано істориками Одеського (колишнього Новоросійського) університету. В сучасній історіографії першим значну увагу розвідці О. Рябініна-Скляревського приділив київський історик О. Нагірняк. Щоправда, він обмежився лише переказом її змісту і не спробував відшукати в Держархіві Одеської області протографи петицій³.

Традиції боротьби прогресивної частини південноукраїнської еліти за альтернативну офіційно-імперській освіті на засадах українського національного світогляду формувались ще з другої половини ХІХ ст. НУ традиційно мав тісний зв'язок з українським середовищем. У 1870-х рр.

ректора університету Ф. Лентовича та професора П. Цитовича навіть звинувачували в українофільстві. Пізніше у діловому листуванні співробітників НУ та їхніх мемуарах віднаходимо відомості про існування в університеті «малоросійської» та «великоросійської» груп та перманентне протистояння між ними. У 1870-х рр. існувала перспектива, аби лідер Одеської української громади історик Л. Смоленський, який склав магістерські іспити в НУ, очолив там й кафедру. Відвідувачами популярних приватних лекцій Л. Смоленського на його квартирі були й студенти. Дещо згодом, з 80-х років XIX ст., струмок студентів потягнувся на квартиру до іншого лідера громади – відомого бібліографа, лексикографа, літературознавця М. Комарова.

Українознавчу діяльність Л. Смоленського на початку XX ст. продовжив його учень Д. Сигаревич (1868–1914) – викладач російської мови та історії у низці одеських жіночих і чоловічих гімназій. А. Ніковський змалював привабливий образ Д. Сигаревича-викладача, що різьоче нагадував образ Л. Смоленського: «мав гарний голос і вмів промовляти з великою експресією. На лекціях бували такі моменти, що дзвоник давно вже зробив перерву і кінець її, вже інший учитель заходить до класу, а Д. Д. (Д. Сигаревич – *О. М.*), захоплений сам широко змальованою картиною з європейської історії, нічого не чує так само, як і його зачаровані слухачки. Історію знав дуже добре, засвоїв кращі критичні методи вивчення її та як педагог, умів більше інших учителів зацікавити своїх учениць історією... Не виходив ніколи за межі даних науки та історичної правди і цим приносив велику користь молодій українській аудиторії, що тоді готова приймати все на віру та впадати в захват од кожного факту з української історії та сучасного життя»⁴. Недаремно, згадуючи про Д. Сигаревича, сучасники додавали до його імені такі промовисті епітети як «молодий племін», «вогненний». Як про людину великого темпераменту, глибоких знань, широкої освіти згадував про свого приятеля А. Синявський. Про «надзвичайно жваву та енергійну людину, широко освічену, особливо добре ознайомлену з польсько-українськими відносинами», – говорив про нього Б. Комаров. «Прекрасным педагогом и воспитателем, гуманным начальником, сердечнейшим человеком», – вважав Д. Сигаревича І. Смоленський⁵. Вплив учителя збільшився з призначенням його завдяки зусиллям громадівців у 1902 р. на посаду директора сирітського притулку. Користуючись віддаленістю останнього від центру міста, він намагався згуртувати молодь шляхом формування українського світогляду, читав дітям «Кобзар» та лекції з історії України.

Студент фізико-математичного факультету НУ Б. Комаров свідчив, що восени 1900 р. Д. Сигаревич створив першу студентську українську громаду, членам якої він планував прочитати українською мовою курс лекцій з рідної історії⁶. Він ще менш конкретно писав про існування на початку XX ст. в НУ гуртка шанувальників творчості І. Франка, прибічників ідеї соборності України. У нещодавно опублікованих спогадах Б. Комаров докладніше писав про те, що з «молодим, талановитим учителем історії» Д. Сигаревичем він познайомився завдяки дружбі з

В. Сигаревичем. У вересні 1900 р. педагог запропонував своєму брату та Б. Комарову прочитати працю М. Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократия», але для обох вона виявилася заважкою для розуміння. Кілька місяців пізніше Д. Сигаревич запросив Б. Комарова, брата та ще трьох студентів додому, щоб прослухали його лекції з історії України, а натомість розповів про Французьку революцію (одна з улюблених тем Л. Смоленського). Запрошені були вражені тим, як промовець рельєфно та з ентузіазмом описав події, які ніби воскресли перед їхніми очима⁷. Однак, невдовзі українська громада була розпоршена репресіями за участь у студентських заворушеннях.

Однак уже восени 1903 р. українська студентська громада відродилася із вступом, а частково поверненням, до університету та жіночих курсів низки харизматичних осіб: І. Бондаренка, В. Сигаревича, М. Слабченка, В. Пашенка, Г. Чикаленко, Ірени Сигаревич (дружини В. Сигаревича) та ін.⁸ Місію основного наставника для них узяв на себе Д. Сигаревич, який надавав своє приміщення для зборів, проведення шевченківських свят. Головною формою діяльності громади і водночас пропаганди української ідеї, навернення нових осіб до українства були «сходки». Громадівці часто робили доповіді: І. Бондаренко, В. Пашенко – про українські революційні партії, В. Сигаревич інформував про відомості із популярної медицини тощо, або співали, грали, декламували, особливо готуючись до річниці Т. Шевченка. Вони підтримували тісні контакти з грузинським студентським земляцтвом. Проте через певний час студентську громаду знову розгромили, а більшість її учасників звільнили з університету. Щоправда, частина з них потім поновилась. Сформувані україноцентричну історичну та національну пам'ять одеситів були покликані виступи в Одесі українських кобзарів, організовані Д. Сигаревичем у 1903 р. та 1905 р.

Революційні рухи 1905–1906 рр. закономірно активізували діяльність українських патріотів. Новими формами гуртування та діяльності української громади Одеси поряд із мітингами-вічачами стали написання та надсилання заяв-петицій на захист національних прав українців до офіційних установ як місцевого, так і загальноімперського рівня.

У січні 1905 р. С. Шелухин склав звернення до російського уряду на захист прав української нації та надіслав його до прем'єр-міністра С. Вітте від імені одеських громадівців. Його підписали громадівці, а також колишній ректор НУ С. Ярошенко, одеський голова П. Зелений, член одеської судової палати Кордунян та І. Линниченко⁹. Тоді ж одесити надіслали Комітету міністрів записку з протестом проти ігнорування вимог українців заснувати власну пресу¹⁰.

На Катеринославському археологічному з'їзді 1905 р. громадський діяч з Одеси І. Луценко під час одного з засідань зачитав заяву-протест проти того, щоб запрошувати на з'їзд через перешкоди з боку влади західноукраїнських науковців. Протест підписали 40 осіб.

Практика подібних заяв не припинилася і після революції. Наприкінці 1908 р. – на початку 1909 р. І. Луценко надіслав до міністра внутріш-

ніх справ протест проти закриття одеської «Просвіти»¹¹. Попри те, що жодну з цих заяв влада не задовольнила, вони все ж виконували важливу консолідуючу та мобілізуючу функцію для українців Одеси, формували їхні ідеологічні засади.

У жовтні 1905 р. українські студенти НУ додали до загального рішення коаліційної ради резолюцію з українського питання, що містила такі вимоги: надання Україні автономії на демократично-федеративних засадах у складі Росії; запровадження в НУ курсу історії України «принципово українською мовою», на філологічному факультеті – курсу української мови, історії української літератури, на юридичному – історії українського права. Українці Одеси також вимагали замінити у вжитку поняття «Малоросія» та «малоросійський» на «Україна» та «український». Знаменно, що у повідомленні журналу «Киевской старины» цю резолюцію інтерпретовано як вимогу про заснування чотирьох кафедр з українською мовою викладання, хоча започаткування курсів (найпевніше факультативних) не означало автоматичного заснування кафедр, адже курси могли читати викладачі, зокрема, приват-доценти, інших кафедр, передусім російської історії, словесності, права¹². У листі до академіка О. Лаппо-Данилевського від 5 серпня 1906 р. професор кафедри російської історії НУ І. Линниченко також згадував про те, що недавно «українці дали нам в совет просьбу об учреждении четырех малорусских кафедр»¹³. Автор кореспонденції скептично оцінював шанси українців, адже, за його підрахунками, у 1906 р. серед 3 тисяч студентів НУ було лише 300 членів української громади.

Восени 1905 р. М. Грушевський відвідав Одесу і, таким чином, міг інспірувати появу студентської заяви. На його думку, українознавчі та україномовні кафедри мали посісти рівноправне місце серед інших університетських структурних підрозділів¹⁴. Дещо згодом він отримав листа з Одеси від керівників української студентської громади за підписом Боровика з пропозицією посісти посаду викладача українознавства НУ¹⁵. Окреме запрошення було Д. Яворницькому. М. Грушевський запропонував кандидатуру свого брата Олександра, також вихованця В. Антоновича. Однак Олександр, на відміну від свого старшого брата, у той час лише розпочинав кар'єру. Наявність реальної кандидатури, яка одночасно була б спеціалістом з української історії, етнографії, літератури і права, а значить в перспективі могла одноосібно викладати всі курси до заснування кафедр, безумовно активізувала одеських громадівців. Упродовж листопада-грудня 1905 р. відбулися два великих віча одеських українців, під час яких у промовах С. Шелухина та Д. Сигаревича пролунали заклики щодо необхідності відродження історичної пам'яті українців.

Додаткові сподівання на позитивне вирішення цього питання породжувала наявність в НУ групи ліберальних професорів на чолі з ректором І. Занчевським, яка здобула керівні позиції у професорській раді. До її керівників належали: О. Шпаков – опікун одного з лідерів студентської громади НУ М. Слабченка; І. Линниченко – вчитель М. Слабченка; Є. Щепкін – учитель І. Бондаренка, іншого лідера українців Одеси;

Б. Ляпунов – учитель А. Ніковського. Хоча ці вчені не поділяли ідей українського національного руху, вони могли відіграти значну роль у вирішенні питання щодо петицій через особисті зв'язки. Нині в університетознавчій літературі чомусь забуто той важливий факт, що у 1905–1906 рр. обов'язки ректора часто виконував, а в 1907–1908 рр. і на постійній основі, грузинський професор-хімік В. Петріашвілі (у російськомовній традиції В. Петрієв). У 1906 р. він був кандидатом від кадетської партії на виборах виборщиків у Державну Думу¹⁶. В. Петріашвілі писав, що «наші університети будуть реформовані – бідні не будуть допускатися у пани студенти; плата за слухання лекцій буде підвищена до 150 рублів; колегіальне управління буде знищено... Ректор буде урядовий... Словом, будуть перетворення в сучасному дусі, що нагадують, утім, часи Мамаєв»¹⁷. Разом з іншими ліберальними професорами він ініціював ліквідацію обмежень для євреїв при прийомі в університет, а також щодо вільного допуску слухачів¹⁸. Один з його найближчих учнів В. Гернет вважав, що В. Петріашвілі «був ідеальним ректором і ніхто, можливо, не зумів би так добре, як він, підтримати спокій в університеті у цей тривожний час і так по батьківськи ставитися до студентів»¹⁹. Саме він найчастіше головував на засіданнях ради у 1905–1908 рр., зокрема і під час вирішення питань про українознавчі кафедри.

О. Рябінін-Скляревський головну увагу у своїй розвідці приділив постаті І. Линниченка, якого вважав «репрезентантом „малоруського патріотизму“». Додаткову увагу до нього привертало й те, що саме його обрали об'єктом цькування одеські чорносотенці за «хохломанський напрям» лекцій. На ці закиди І. Линниченко згодом відповідав: «строгое научные качества моих исследований и университетских чтений, моя требовательность и строгая справедливость в оценке познаний и ученых работ экзаменуемых хорошо известны в ученом мире и моим слушателям и слушательницам. Злонамеренная и преступная лживость слов анонимного автора оскорбляет не только меня лично, но и это высокое звание профессора, которое я с честью несу уже скоро 30 лет»²⁰.

Роль І. Линниченка у подіях 1906–1908 рр. була навіть більшою, ніж це вважав О. Рябінін-Скляревський. Листування І. Линниченка та київського професора В. Іконнікова свідчить про ключову роль цих діячів у влаштуванні О. Грушевського в Новоросійський університет²¹.

Ще одним засобом впливу на професорську раду НУ громадівці вважали залучення однодумців з інших міст. У грудні 1905 р. надійшла петиція від полтавських жінок, а у квітні 1906 р. – від Чернігівської української громади. Звернення про відкриття українських кафедр у Київському, Одеському, Харківському університетах було написано чернігівцями у березні 1906 р. під час проведів І. Шрага до Державної Думи як посла і тоді ж опубліковано в газетах українською мовою²². Таким чином, чернігівська петиція залишилась єдиною з трьох, опублікованою вже в той час.

У Полтавській петиції висувалась вимога дозволити українським жінкам вступати в НУ. Вона докладно та рішуче розкрила суть пробле-

ми, чітко наголошуючи, що НУ діє на території, заселеної українцями, а навчання в університеті має сприяти усвідомленню інтелігенцією факту відмінності України від Росії. Полтавці також вимагали, щоб бібліотека НУ поповнювалась українськими книжками, які надруковано в Російській імперії та за її межами. Однак, вимога запровадити україномовне навчання з історії, української мови і літератури та етнографії для українців прозвучала лише у формі обережного побажання – «по змозі».

Полтавська заява дала позитивний ефект: на засіданні ради 21 грудня 1905 р. професори принципово погодились відкрити в НУ курси української історії, літератури та мови, щоправда, лише за бажанням студентів та з викладанням мовою, зрозумілою усім слухачам відділення, що в багатоетнічному НУ фактично означало збереження status quo російської мови. Підписи під цією ухвалою поставили: І. Занчевський, В. Петріашвілі, Ернст фон Штерн, С. Головін, О. Доброклонський, В. Цимерман, Є. Васьковський, А. Федорів, О. Шпаков, В. Зав'ялов, В. Істрин, О. Корш, В. Якубович, О. Медведєв, І. Линниченко. Позитивно відгукнувся про неї М. Грушевський, славлячи «одеську професорську корпорацію, що йде назустріч вимогам українського громадянства», хоч і не погодився із залежністю мови викладання від національно-мовного складу студентів²³.

Однак жодних практичних наслідків ця ухвала не мала в умовах контрреволюційних заходів влади першої половини 1906 р. Тому чернігівська та одеська петиції квітня–травня 1906 р. мали вже суто опозиційне звучання і відзначалися більшою рішучістю тону.

Основним автором петиції Одеської української громади був С. Шелухин. Її зміст більше нагадував рішучий ультиматум, в якому одесити засуджували політику нещадних утисків українського народу. Як і полтавці, вони наводили аргументи на користь своїх вимог у двох площинах: національно-етнічній та гуманітарно-просвітницькій.

Привертає увагу наявність у петиції історичного екскурсу, просякнута націоналістично-державницьким баченням особливостей взаємин України та Росії. Автори звинувачували царську Росію у порушенні Переяславської угоди 1654 р., створенні умов для зниження рівня освіченості колись відносно грамотного українського народу, сприянні утворенню між українською інтелігенцією та рештою свого народу культурно-національної прірви, зумовленою русифікацією еліти нації. У підсумку її автори дуже виразно та рішуче наголошували на тому, що реалізація їхніх вимог є лише початковою фазою національної програми: «Одной из конечных целей украинского национального движения является национализация родного университета, так как только проведение сверху до низу, от высшей школы до народного училища, системы преподавания на родном языке будет удовлетворять естественному тяготению каждой нации к языковой гармонии». Петицію підписали 86 осіб. Вдалося розшифрувати 62 підписи, які подаємо в порядку написання під петицією та в оригінальній формі: П. Климович, Ф. Нестурх, Є. Фесенко, С. Шелухин, М. Комаров, А. Ніковський, А. Панченко, Панченко-Чаленко, І. Різниченко, П. Герасимовська, В. Герасимовський, Л. Яновська, Е. Стоя-

нова, Іван Мих. Бондаренко, Калиник Іванович Поляков, А. Панченко, Никита Бахтаров, Антон Бориневич, А. Кориневська, Дмитро Недзельський, Леонід Юркевич, Л. Н. Шелухина, Д-р Іван Липа, А. Садовая, Д. Буяльський, К. Бондаренко, Дм. Сигаревич, Ф. Г. Шульга, Ів. Милько, М. Шульга, В. Бубенюк, Василь Громашевський, В. Рачковський, Ж. Виліканець, Г. Андриєвская, В. Сіденко, П. Костильняк, С. Ф. Гайдаєнко, І. Пархоменко, Д. Евтушенко, К. Балицкая, А. Молчанов, Николай Клименко, В. Селецкий, А. Гармаш, А. Волынская, д-р І. Луценко, І. Кондратович, Б. Коржаневська, Ю. Рижак, В. Рижак, М. Злобін, М. Липа, Мина-Задніпрський, Н. Багримовський, А. Вереминська, А. Погибка, Н. Белінський, А. Федоренко, Ф. Белінський, Т. Власюк, А. Кравченко.

Слід відзначити й «сімейність» частини підписів, що свідчить про збереження українських традицій у родинах. Наявність значної кількості підписів жінок говорить про їхню активну участь в українському національному русі. Підписантів можна умовно поділити на три категорії:

1) відомі діячі українського національного руху в Одесі (М. Комаров, С. Шелухин, І. Липа, І. Луценко, Д. Сигаревич, А. Ніковський, І. Бондаренко). Для реконструкції біографії цих осіб петиція надає хоч і яскравий, але не надважливий штрих;

2) особи, про причетність яких до цього руху відомо лише у загальних рисах, але бракує інформації як загалом про їхній життєвий шлях, так і про громадську діяльність. Зокрема, це – Є. Фесенко, Ф. Нестурх, А. Бориневич, К. Бондаренко, Ф. Шульга, В. Громашевський, Л. Шелухина, М. Липа та ін. Наприклад, завдяки тексту петиції та підписам маємо поки що єдине свідчення про особисту громадсько-політичну позицію друкаря Є. Фесенка та статистика А. Бориневича. Підпис чиновника міської думи Ф. Шульги взагалі можемо розглядати як «реабілітаційний», адже згодом цей діяч зазнав різкої критики з боку Є. Чикаленка за «кадетизм», млявість та нещирість у ставленні до українського руху²⁴. Думка українського патріота, здається, добряче «підмочила» репутацію Ф. Шульги, відсторонила від нього частину одеситів. Утім, у 1918–1921 рр. він все ж відіграв помітну роль у подіях Української революції як фінансовий урядовець та радник посольства в Болгарії;

3) мало або зовсім невідомі особи. Наявність їх підписів сама по собі надає фактичну інформацію для з'ясування кількості учасників українського національного руху в Одесі та в разі подальших джерелознавчих пошуків відкриває можливість для успішних біографічних досліджень. Використання нових джерел може відкрити завісу забуття над деякими з них. Зокрема, йдеться про дружину Ф. Шульги, вчительку Одеського приходського училища Марію Олексіївну Шульгу, уроджену Горлову (1864 – ?)²⁵ та Леоніда Юркевича – кореспондента та знайомого М. Грушевського та Б. Комарова²⁶.

Одночасно з одеською петицією до ради НУ надійшла ще й чернігівська, що була найлаконічнішою. У ній, як і у полтавській, спеціально згадувалося про права жінок на отримання освіти українською мовою. Однак, на відміну від полтавців та одеситів чернігівці докладно

не обґрунтували право українців на україномовну освіту, обмежившись загальним зауваженням про забезпечення умов для нормального культурного розвитку України. Водночас, так само як і одесити, чернігівці вимагали створення окремих українських кафедр, а не обмежувались вимогою відкриття українознавчих курсів. Заяву підписали 80 осіб, з яких вдалося встановити 45. Зокрема, це – І. Шраг, М. Коцюбинський, М. Вороний, Д. Яворський, Ф. Шкуркіна-Левитська, А. Федченко, Л. Шрамченко, В. Коцюбинська, О. Андрієвська, О. Камінська, В. Харченко, Г. Белкінд-Андрієвська, А. Єременко, М. Белкін, Б. Чернявський, Н. Верзілов, П. Лисенко, Філіпко, Гр. Дорошенко, М. Жук, М. Тарасенко, Є. Шраг, Т. Яворська, А. Шолуха (хранитель «Музею українських старожитностей В. В. Тарновського»), О. Солоник (службовець губернського земства), А. Балака (статистик), Г. Коцюбинська, К. Ващенко (статистик), В. Лесковацький, В. Аплаксина, А. Лесковацька, К. Артук (студент Київського університету), О. Буракова, Н. Голосова, Е. Добровольський, Ф. Примаченко, Е. Шульга, Л. Коцюбинська, А. Кіліковська, Ю. Губарева, Е. Заремба, Н. Галінський, В. Андрієвський, І. Обозненко, К. Руденко. Таким чином, до громадсько-політичних діячів першої величини з Чернігова М. Коцюбинського, І. Шрага, М. Вороного слід додати видатного художника М. Жука. Згодом, один з підписантів петиції член чернігівської «Просвіти» М. Белкін переїхав в Одесу. У листі до М. Комарова І. Шраг просив посприяти бажанню М. Белкіна стати членом одеської «Просвіти», що, вірогідно, й сталося²⁷.

28 серпня та 11 вересня 1906 р. згадані документи розглянула рада НУ, але якогось конкретного рішення по них прийнято не було. О. Рябін-Скляревський, а услід за ним О. Нагірняк, вважали, що петиції не мали жодних наслідків. Вважаємо, що цей погляд є помилковим, оскільки ухвала ради від грудня 1905 р. разом з петиціями 1906 р. відкрили можливість для педагогічної діяльності О. Грушевського в Одесі у листопаді 1906–1908 рр., що виявилася у циклі лекцій українською мовою з історії середньовічної України. О. Грушевський згадував: «Студентство зустріло виклади на українській мові з великим задоволенням. Нема де поставити додаткових стільців, казав смотритель університетського будинку (на Преображенській вулиці), а декан фон Штерн висловлював поки що задоволення, що студенти так зацікавилися історією (він ще не передчував, що йому, як деканові, через рік буде висловлено за сю справу з українськими викладами догану від міністерства)»²⁸. Звістки про успіхи О. Грушевського миттєво поширилися серед українців інших регіонів, які розглядали їх як доказ перспективності українського національного руху. Зокрема, С. Петлюра в журналі «Україна» (Київ) зазначив, що «по газетним відомостям, перші лекції д. Грушевського вже відбулися при великому числі студентів». Він же одним із перших інтерпретував цю подію як заснування кафедр українознавства. О. Грушевський вплинув на становлення поглядів істориків М. Слабченка та П. Клепацького, історика і філософа М. Гордієвського, філологів В. Буряченка та А. Ніковського. Перебування О. Грушевського в Одесі сприяло зміцненню кон-

тактів між причорноморським, наддніпрянським та західноукраїнськими центрами українського національного руху²⁹.

Окрім цього, петиції заклали традицію ненасильницької форми боротьби одеських українців за українознавчу та україномовну вищу освіту, яка не згасла досі. З новою силою ця боротьба спалахнула у 1917–1920 рр. Саме тоді новопостале Одеське українське студентське товариство проголосило своєю метою «всебічне вивчення та наукову розробку літератури, історії, мови, етнографії, географії, філософії та загалом всього культурно-історичного процесу розвитку українського народу»³⁰. Аналогічні заяви поширили курсистки Одеських вищих жіночих курсів, численні «Просвіти». У роки Другої світової війни з'явилися подібні за змістом та формою до петицій 1905–1906 рр. звернення українських студентів Одеського університету, зокрема С. Караванського до румунської адміністрації з вимогою запровадження кафедр української історії та літератури³¹.

Отже, початок ХХ ст. був позначений продовженням українського національного руху в Одесі, радикалізацією його вимог, відкритою боротьбою за впровадження українознавства українською мовою у навчальний процес вищої школи. Все це виразно виявилось у петиції Одеської громади до ради професорів НУ. Полтавська та чернігівська петиції свідчать про реальні прояви соборницької програми українського національного руху, не лише по осі Південь–Захід, але й Південь–Наддніпрянщина. Петиції були важливим чинником консолідації українських громад у боротьбі за широкі права українців, на жаль, не до кінця реалізованих й досі.

Документи подано згідно з сучасними археографічними нормами. Нині оригінал одеської петиції є суттєво пошкодженим і вимагає реставрації. Особливості оригіналів збережено за виключенням коригування орфографії згідно з сучасним російським та українським правописом.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. Х, спр. 21140, 19 арк.

² Малинова Г. Л., Сапожников И. В. А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Одесса ; К., 2000. – 220 с.; Капарулін Ю. В. Історико-літературознавчі студії О. О. Рябініна-Скляревського // Наук. пр. Сер.: Історія / Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2011. – Вип. 134, т. 147. – С. 97–101.

³ Нагірняк О. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть ХІХ ст. – 1917 р.). – К., 2007.

⁴ Василько А. Д. Сигаревич // Рада. – 1914. – 27 берез.

⁵ Смоленский И. Л. Д. Сигаревич // Южная мысль. – 1914. – 18 марта.

⁶ Комаров Б. Пам'яті Дмитра Сигаревича // Нові шляхи. – 1919. – 4 квіт.

⁷ Комаров Б. Мої університети // Дом князя Гагарина. – Одесса, 2011. – Вип. 6, ч. 1. – С. 159.

⁸ Чикаленко Г. Українська студентська громада в Одесі в 1903–04 р. // З минулого. – Варшава, 1939. – Т. 2. – С. 74–88.

⁹ Шелухин С. П. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Дрогобич, 1994. – С. 27.

- ¹⁰ Музичко О. «Записка» 1905 року одеських українців до Комітету міністрів Російської імперії з вимогою заснування власної преси – маловідоме цінне джерело про зростання українського націоналізму на початку ХХ ст. // Євген Чикаленко в процесі українського націотворення. – Одеса, 2012. – С. 85–95.
- ¹¹ Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.), ф. 2, оп. 7, спр. 285, арк. 144–148.
- ¹² Резолюція студентів-українців // Киев. старина. – 1905. – Вып. 11/12. – С. 110.
- ¹³ Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук, ф. 113, оп. 3, д. 223, л. 13–14.
- ¹⁴ Грушевський М. Твори. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 279–280.
- ¹⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 96, арк. 1.
- ¹⁶ Одесские новости. – 1906. – 9 апр.
- ¹⁷ Какбадзе В. М., В. М. Петриашвили (Петриев). К 100-летию со дня рождения // Успехи химии. – 1946. – Т. 15, вып. 1. – С. 139.
- ¹⁸ Одесский листок. – 1907. – 13 окт.
- ¹⁹ Гернет В. Памяти В. М. Петриева // Вестник Виноделия. – 1908. – № 12. – С. 9.
- ²⁰ Одесские новости; Одесский листок. – 1908. – 25 сент.
- ²¹ ІР НБУВ, ф. III, спр. 49898–49943, арк. 51; спр. 49913, арк. 45.
- ²² Демченко Т. П. «Батько Шраг». – Чернігів, 2008. – С. 105.
- ²³ Грушевський М. Твори. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 458–484.
- ²⁴ Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування / упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. – К., 2008. – С. 348.
- ²⁵ Держархів Одеської обл., ф. 316, оп. 1, спр. 567, арк. 1–2.
- ²⁶ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, № 856 (опубліковано: Мицик Ю. 3 листів до Михайла Грушевського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mysyuk.com/z-listiv-do-mihajla-grushevskogo>. – Назва з екрана).
- ²⁷ Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. М. Горького, ф. 28, к. 10, арк. 867.
- ²⁸ Грушевський О. С. Український народний університет // Літературно-науковий вістник. – 1917. – Т. 68. – С. 321–322.
- ²⁹ Музичко О. Одеський період життя Олександра Грушевського: формування основ одеської історичної україністики // Південний захід. Одесика. – Одеса, 2011. – Вип. 12. – С. 263–287.
- ³⁰ Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 19, спр. 613, арк. 2.
- ³¹ Музичко О. Український студентський рух в Одесі у роки Румунської окупації (1941–1944) // Інтелігенція і влада : матеріали П'ятої Всеукр. наук. конф. (Одеса, 24–25 груд. 2009 р.). – Одеса, 2009. – Ч. 1. – С. 159–164; Одеса 1941–1945 рр. (освіта та наука) : зб. документів та матеріалів / упоряд. Остащук В. – Одеса, 2010. – С. 96–97.

ПРОТОКОЛ ЗАСІДАННЯ РАДИ ПРОФЕСОРІВ
НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ, НА ЯКОМУ
РОЗГЛЯДАЛАСЬ ПЕТИЦІЯ ПОЛТАВСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО
ГУРТКА СОЮЗУ РІВНОПРАВ'Я ЖІНОК ПРО СТВОРЕННЯ ДЛЯ
ЖІНОК РІВНИХ З ЧОЛОВІКАМИ ПРАВ НА ОТРИМАННЯ ВИЩОЇ
ОСВІТИ ТА ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УНІВЕРСИТЕТІ
ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН

21 грудня 1905 р., м. Одеса

Слушали:

Заявление Полтавского Украинского кружка союза равноправия женщин, следующего содержания:

«Высшие учебные заведения на территории Украины готовят интеллигенцию для служения этому краю, который отличается особенностями языка, быта, правовых и иных понятий. Для блага народа и для успехов культуры необходимо, чтобы местная интеллигенция не чужда была населению, чтобы она знала его язык, историю, правовые понятия и т. д. Разобщение классов и ограждение народа от влияния более просвещенной части населения, искусственное лишение населения его интеллигенции – эти меры настойчиво поддерживались при отживающем старом порядке. Народ оставался без интеллигенции, близкой ему и понятной. И если население не совсем еще одичало, если оно только в незначительной части своей проявило дикие инстинкты и невежество во время последних погромов, то это можно объяснить лишь качествами расы, зернами старой народной культуры и усилиями просветителей, действовавших в минувшую темную пору несмотря ни на какие помехи.

Освобождаемый народ с благодарностью вспомнит среди других деятелей также скромных тружениц – сельских учительниц, фельдшерниц, женщин врачей и т. д.

Несомненно, что в предстоящей культурной работе, особенно в воспитании молодого поколения, женщинам будет принадлежать значительная роль.

Право женщин на высшее образование никем уже серьезно не оспаривается, может быть осуществлено немедленно и единственно правильным образом – путем допущения женщин в университеты и другие высшие учебные заведения на равных правах с мужчинами, что отчасти и начинает практиковаться в некоторых русских университетах.

Мы, глубоко уверены, что университеты, получив автономию, поспешат устранить несправедливость и раскроют свои двери перед женщинами.

Поэтому, в виду интересов справедливости и общечеловеческих идеалов, в виду интересов народа и культуры – полтавский Украинский кружок союза равноправия женщин ходатайствует перед Советом Одесского университета о нижеследующем:

1) о допущении в университет на все факультеты на совершенно равных правах с мужчинами женщин.

2) в виду того, что Одесский университет находится на территории Украины и обслуживает ее население, массу которого составляют украинцы, мы, женщины-украинки ходатайствуем, чтобы этому населению читалась его история, в виде «Истории Украины», «Украинский язык» на ряду с другими языками; «История литературы украинской», «Этнография Украины и история ее». Отдельные кафедры.

Предметы эти должны читаться по возможности на украинском языке. А также просим, чтобы библиотека автономного университета была наполнена изданиями, как периодическими, так и иными, выходящими на украинском языке как в России, так и за границей.

Определили:

Согласиться принципиально на желательность открытия в Новороссийском университете курсов украинской истории, литературы и языка, на языке понятном всем* слушателям данного курса

В[асиль] П[етришвілі]

Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 11, спр. 31, арк. 184. Оригінал, машинопис.

* Слово «всем» написано замість закресленого слова «большинству».

№ 2

ПЕТИЦІЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ ДО РАДИ ПРОФЕСОРІВ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПРО ЗАСНУВАННЯ УКРАЇНОЗНАВЧИХ КАФЕДР**

20 квітня 1906 р., м. Чернігів

До Світлої Ради Імператорського Новоросійського Університету в Одесі.

**Текст рукописний. Підкреслення в тексті зроблено синім олівцем.

Ми, чернігівські українки і українці, в численнім зібрані, виряджаючи посла до Думи Державної д. Іллю Шрага, серед інших своїх жадань, що мали б забезпечити Україні національно-культурний розвій і існування в її природних і нормальних формах, висловили глибоке переконання, що висша автономна школа на території України повинна завести катедри: української мови, літератури, історії, етнографії і права звичаєвого, з викладами тих предметів на українській же мові, аби вільне слово науки мали змогу слухати всі ті українки і українці, що прагнуть просвіти.

Подаючи се до відомости Світлої Ради, висловлюємо разом з тим певну надію, що репрезентанти науки підтримають наші жадання не тільки ідейно, але й практично. Року 1906, цвітня 20го

[Підписи]

Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 11, спр. 26, арк. 91. Оригінал, машинопис.

ПЕТИЦІЯ ОДЕСЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ ДО РАДИ
ПРОФЕСОРІВ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПРО
НЕОБХІДНІСТЬ ЗАСНУВАННЯ УКРАЇНОЗНАВЧИХ КАФЕДР

30 травня 1906 р., м. Одеса

8 октября 1905 года на сходке в стенах Одесского университета студенчество приняло предложение украинской студенческой «громады» о введении в систему местного университетского преподавания 4-х кафедр на украинском языке: 1) истории Украины, 2) истории украинского права, 3) украинского языка и 4) истории украинской литературы.

С чувством глубокого нравственного удовлетворения приветствуем этот важный шаг в истории просвещения дорогой нам родины, надеясь, что в руководящих академических сферах это постановление студенчества встретит желательный отклик.

Всесокрушающий, холодный централизм российской бюрократии, доживающий свои последние жалкие дни, бесцеремонная политика аракеевской нивелировки и подведения под одну масть всей сложности жизни и ее бьющих всеми цветами радуги проявлений давно осуждены историей, здравым смыслом и грозной логикой событий.

«Человек есть самоцель», таково основное положение, таков постулат этики в лице ее великих основоположников (Кант, Фихте, Сковорода, Вл. Соловьев). Общество и государство не может и не должно видеть в человеке средство, орудие для своих экспериментов и единственной высокою и благороднейшею задачею общества и человечества является расчистка путей, препятствующих личности осуществлять в своей жизни идеалы истины, добра, справедливости и красоты. Человеку должны быть предоставлены все средства для его духовного совершенствования. Безнравственно лишать человека хлеба и давать камень, бесчеловечно видеть в личности материал, годный только для того, чтобы лепить из него духовного автомата.

Этот основной принцип морали развитых людей самым наглým, самым беспощадным образом нарушался и до сих пор нарушается российской бюрократией в отношении украинского народа.

Она всегда видела в этом народе, а, следовательно, и в составляющих его единицах-личностях, только орудие для своих политических целей, только объект для государственных экспериментов, только материал для нивелировки и торжества мертвящего единообразия казармы.

Уже в начале единения Москвы с Украиною российская приказная бюрократия, благодаря коварству, подкупам и насилию добилась фактического уничтожения договора на личную унию, связавшего в 1654 году две родственные народности (Ср.: Сергеевич – Лекции и исследования, изд. 1903 г., стр. 106). Эта жестокая и хитрая политика, шедшая в дальнейшем рука об руку с общественной деморализацией украинской старшины, подкупаемой раздачею населенных владений и закрепощением народа, привели в конце концов к тому, что былого права украинского народа на самоопределение не осталось и следа.

Что же получилось в результате? Просвещение, стоявшее на высокой для того времени точке развития на Украине в эпоху ее полной мощи жизни, замерло

и исчезло. Было время, когда украинский народ в лице львовских мещан встретил с распростертыми объятьями первого русского типографа Ивана Федорова, который не оказался пророком в Москве, откуда ему пришлось бежать. Украинская школа, украинский театр, украинская литература, служили образцами для Москвы, начинавшей в лице своих более передовых людей отрешаться от традиций византизма и наследия татарщины и примыкать к западно-европейской культуре. Грамотность была довольно развита на Украине, стоя во всяком случае несравненно выше грамотности в Московской Руси. И вся эта своеобразная культура исчезла постепенно под влиянием деспотической политики, убившей самодеятельность народа, который погружается в состояние умственного и нравственного отупения.

О степени развития гражданского самосознания нечего и говорить. В то время как в 17 веке мы встречаем на Украине европейски развитое политическое самосознание, понимание и отстаивание элементарных прав человека (свобода совести, слова и т. д.), в 18 и первой половине 19 века украинская интеллигенция постепенно обезличивается и, подкупленная, довольствуется состоянием всеобщего, всероссийского рабства.

Интеллигенция, ранее жившая общою жизнью с народом, начинает постепенно усваивать взгляд на свой народ, как на что-то вполне чуждое ему, как на особую касту холопов, с которыми не может быть ничего общего и прежде всего в языке. Интеллигенция эта в лице украинской старшины и ее наследия — украинского дворянства, ограбив народ материально, ограбила его и духовно, начавши прививать и народу, и молодым поколениям презрение к своему родному, в частности к звучному и богатому украинскому языку, и так[им] об[разом], лишила свой народ великого орудия культуры. Она, эта нравственно и политически выродившаяся интеллигенция, старалась всячески, всеми правдами и неправдами доказать, что она неукраинского, т. е. непростонародного происхождения, ибо последнее закрывало двери в рай сословных привилегий, связанных с дворянством. Между народом и его, «костью от кости», интеллигенциею, образовалась глубокая пропасть. Все нити, связывавшие некогда народ и интеллигенцию, порвались окончательно, после того как народ остался одиноким даже в своем языке.

Но так не могло долго продолжаться. Как ни привлекательны были для украинской интеллигенции щедро раздаваемые правительством земли, ордена, чины, теплые места, но элементарная неправда отношений слишком была в глаза, и интеллигенция начала возвращаться к народу, она твердо решила поднять некогда разорванную нить и вновь связать себя с народом. Этого требует долг, это — категорический императив для интеллигенции украинской, это — условие, без которого не мыслим дальнейший прогресс Украины.

Однако столетия рабства и политического унижения Украины довели внутренние отношения в этом крае до того, что интеллигенция лишилась средств духовного общения со своим народом. Между просвещенною частью украинского общества и народом стоит крепкое средостение, созданное российской бюрократией в виде школы, чуждой народу и по духу, и по языку. Общение с народом другими, внешкольными средствами, также недоступно для украинской интеллигенции, отчасти по причинам, общим для всей Российской империи, в виду существования азиатских форм общественности, отчасти же вследствие проскрипции, объявленной российским правительством украинской прессе, украинскому творчеству вообще.

Но не только народ лишен возможности развивать свои природные способности наиболее нормальным в педагогическом отношении образом; не только народ лишен средств, какие скорее всего с наименьшей затратой психической энергии дали бы ему возможность приобщиться к общечеловеческой цивилизации. Смертный приговор объявлен также естественному желанию украинской интеллигенции знакомиться научным путем с историей своего народа, его литературой, его языком, его правом. Российская бюрократия задалась целью вытравить из народного сознания всякое представление об его самобытности, сделать интеллигенцию чуждой своему народу.

Этим объясняется, что в университетах, основанных на территории Российской Украины, нет кафедр, какие удовлетворяли бы все более и более растущей, несмотря на все тормозы и проскрипции, потребности знать нужды народа, на средства которого созданы университеты, давать себе полный отчет в его оригинальном прошлом и не менее своеобразном, полном могучей потенциальной энергии настоящем.

Одной из конечных целей украинского национального движения является национализация родного университета, так как только проведение сверху до низу, от высшей школы до народного училища, системы преподавания на родном языке будет удовлетворять естественному тяготению каждой нации к языковой гармонии. Поэтому на постановление студенчества надо смотреть только как на первый шаг принципиальной важности, требующий немедленного разрешения, и мы надеемся, что профессорская корпорация, так отлично зарекомендовавшая себя в глазах прогрессивной части общества в последнее время, не останется глухой и к голосу украинцев и, волею судьбы физически связанная с огромной территорией, населенной преимущественно украинцами, не станет врагом последних, а наоборот, преодолев, если только в этом есть еще надобность, традиционные предрассудки и известные умственные навыки /эти *idola fori**, санкционированные произволом бюрократии/, с своей стороны авторитетно поддержите стремление молодой Украины во имя свободы науки, во имя элементарной правды, столь нагло до сих пор попираемой.

Для этого необходимы только: смелость и благородство мысли, дающей отклик на голос жизни, той жизни, которая не стоит на месте, а энергично развивается.

[Підписи]

30 мая 1906 года

Одесса

Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 11, спр. 26, арк. 93–96. Оригінал, машинопис.

* *Idola fori* (лат.) – «ідоли площі». Забобони, викликані неточністю, умовністю, образністю повсякденного слововжитку (Ф. Бекон).